

УДК 159.938.3: 378

САМОДЕСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ: ДЕТЕРМІНАНТИ ТА МОЖЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Іваненко Б.Б., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано різні погляди дослідників на феномен самодеструктивної поведінки; виокремлено основні детермінанти самодеструктивності; окреслено шляхи подолання і запобігання самодеструктивній поведінці.

Ключові слова: *особистість, самодеструктивна поведінка, агресивність, психологічна травма, психологічна запрограмованість.*

В статье проанализированы различные взгляды исследователей на феномен самодеструктивного поведения; выделены основные детерминанты самодеструктивности; очерчены пути преодоления и предупреждения самодеструктивного поведения.

Ключевые слова: *личность, самодеструктивное поведение, агрессивность, психологическая травма, психологическая запрограммированность.*

Ivanenko B.B. SELF-DESTRUCTIVE BEHAVIOR OF THE PERSONALITY: DETERMINANTS AND POSSIBILITIES OF SELF-DIRECTION

In this article were analyzed different views of researchers of the phenomenon known as self-destructive behavior; marked out essential determinants of self-destruction; described ways to break and preempt self-destruction behavior.

Key words: *personality, self-destructive behavior, aggressiveness, psychological trauma, psychological program.*

Постановка проблеми. Проблема деструктивних змін особистості є однією з найбільш складних і найбільш актуальних проблем сучасної психології. Даний феномен вивчається переважно в галузі психіатрії, у контексті девіантної поведінки особистості, а також у глибинній психології в межах теорій агресивності. Проте заслуговує на увагу дослідження причин і наслідків самодеструктивної поведінки суб'єкта, психологічний стан якого перебуває в межах психологічної норми, проте характеризується тенденціями завдання шкоди самому собі, що знижує якість життя, призводить до спотворень самосприйняття, зниження самооцінки, згортання творчої активності й самореалізації тощо.

З погляду психіатрії, деструктивна поведінка характеризується відхиленням від нормативного еталона поведінки в соціумі, заснованому на гуманістичних цінностях, що викликає негативну оцінку оточуючих. У багатьох теоріях психології вказується на вроджений потяг до зла, що має вияв в агресивності. Актуалізуючись у складній, нестандартній або конфліктній ситуації, деструктивна поведінка може набувати ознак ірраціонально-захисної активності. Е. Фромм виділив поняття ірраціональної деструктивності, яка живиться деструктивними спонукками (агресія, руйнування іншої людини чи об'єкта) і має суттєву

відмінність від раціональної деструктивності, що набуває сили в разі загрози життю й цілісності особи. Ірраціональні деструктивні пристрасті перемагають раціональність і пов'язані з нею можливості самоконтролю за своєю енергетичною потужністю. Тому особа змушена діяти всупереч своїм інтересам, що спричиняє її страждання. На неминучість вродженої агресивності вказували З. Фрейд, К. Хорні, К. Лоренц, А. Адлер, С. Шпільрейн та ін. В. Штекель зазначав, що ненависть як різновид агресивності є більш первинною, аніж любов. Філософ Ж.-Ж. Руссо вважав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу: людина народжується доброю та розумною, причиною ж розвитку деструктивних нахилів є несприятливі для її гармонійного розвитку обставини та неадекватне виховання.

У наукових джерелах самодеструктивність ототожнюється з іншими феноменами: самовідчуження як невротична втрата власного «Я» (З. Фрейд); деперсоналізація як почуття втрати власної особистості (Л. Дюгас); деіндивідуалізація як нівелювання себе, втрата автономності та соціальна безвідповідальність (В. Столін). На наявність деструктивних «програм» життя звертали увагу А. Адлер, Е. Берн, У. Джеймс, Х. Хекхаузен, А. Шутценбергер, Б. Де Анжеліс, Б. Хеллінгер, З. Фрейд,

Т. Яценко й ін. Термін «запрограмованість» означає усталеність, автоматизм поведінки й самовідчуття суб'єкта, дотримання неусвідомленого й стійкого «життєвого плану» або «життєвого сценарію», що має деструктивні ознаки (наприклад, сценарій невдахи або жертви за Е. Берном). Причини виникнення деструктивних «життєвих сценаріїв»: неусвідомлена потреба вивільнитися від тиску лібідної та мортідної енергії, що зафіксувалася в ранній (едіпальній) період розвитку суб'єкта (психоаналіз); могутня енергетична потужність інфантильних тенденцій – необхідність завершення «незавершених справ дитинства» (глибина психологія); батьківські настанови, що передаються дитині і характеризуються ригідністю, невідповідністю реальності та негативізмом (трансактний аналіз).

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати поняття самодеструктивної поведінки в її непатологічних, проте руйнівних характеристиках; виокремити основні детермінанти самодеструктивності; окреслити шляхи подолання і запобігання самодеструктивній поведінці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Великій психологічній енциклопедії аутодеструктивна поведінка трактується так: ненавмисні дії та ненавмисні вчинки (за неусвідомлюваності можливості смертоносності їх результату), наслідком яких є фізичне або психічне руйнування особистості [2, с. 175]. Деструктивна поведінка – дії (словесні або практичні), спрямовані на руйнування будь-чого – миру, спокою, дружби, настрою, здоров'я, матеріальних предметів, себе. Це передусім: суїцид – умисне фізичне знищення людиною самої себе, фізичне і психологічне саморуйнування – зловживання психоактивними речовинами (алкоголізм, токсикоманія, наркотична залежність) та реалізація патологічної залежності – інтернет, азартні ігри, деструктивні ідейні переконання (секти).

Аналіз аутодеструктивності потребує визначення властивостей і рис цілісної гармонійної особистості, недеформованої деструктивними процесами: адекватність (відповідність) поведінкових реакцій ситуації; впорядкованість життєдіяльності; узгодженість цілей, мотивів і способів поведінки; відповідність рівня домагань реальним можливостям людини; оптимальна взаємодія з іншими людьми; здатність до самокорекції поведінки відповідно до соціальних норм та вимог ситуації. Самодеструктивну ж поведінку ми розуміємо як процес саморуйнування (фізичного, психологічного, емоційного), який не усвідомлюється особою або усвідомлюється част-

ково, і має своїм підґрунтям психологічно навантажливі почуття, пов'язані з базальною провиною, соромом, неприйняттям – тобто відчуженням себе.

Говорячи про особистість, поведінка якої не характеризується патологічною деструктивністю, і яка перебуває в межах психічного здоров'я, є соціально адаптованою, можна назвати вияви самодеструктивної поведінки: самозвинувачення, завдання собі фізичної шкоди (шкідливі звички, провокування нещасних випадків, травматизм), самодепривація (відмова від бажаного, відмова від повноти життя), соціальне самоізолювання (тенденція замикатися в собі, у своєму світі, руйнувати стосунки), схильність будувати співзалежні стосунки і виступати в ролі жертви людей, обставин; тенденції до суїцидальної поведінки (як крайня форма самодеструкції). Усі вияви самодеструктивної поведінки пов'язані з усталеним, проте неусвідомлюваним суб'єктом страхом життя, за яким, виходячи з дуальної природи світу, криється страх смерті.

Найпершою причиною виникнення аутодеструктивності є ранній дитячий досвід взаємин у родині. Характер взаємодії суб'єкта з його соціальним оточенням, батьківськими фігурами визначає формування адаптаційних механізмів його психіки (Г. Салліван, Е. Еріксон, Б.-Д. Фурст та ін.) Аутодеструкція є наслідком порушення в системі дитячо-батьківських стосунків. Вирішальною у виховному впливі Б.-Д. Фурст вважає не так психіку і поведінку батьків, скільки природу суспільної ідеології і моралі, які батьки передають дітям. Доросла людина може витримати шкідливі для неї психологічні умови, проте дитина не розуміє справжніх причин поганого поводження з нею. Тому в дитини може сформуватися уявлення про себе, яке відповідає негативному характеру поводження з нею близьких людей. Дитина може чинити опір таким впливам (негативізм), проте в неї неминуче сформується відчуття неповноцінності, буде складатися одностороння система поведінки і поглядів, зберігатися і зміцнюватися завдяки постійному впливу на дитину – як у сім'ї, так і поза нею. Сформована під впливом родини система поглядів дитини визначає розуміння нею нових ситуацій і її реакції на них. К. Хорні [8] довела, що в дітей, які виховуються в несприятливих умовах, коли батьки чинять психологічний тиск на дитину, поєднуючи задушливу любов і залякування, тиранію і вихвалання, непередбачувані переходи від дружнього ставлення до суворой авторитарності, культивують стан емоційної залежності –

закріплюється почуття безпорадності, і, як наслідок, – витіснення почуттів, невміння чинити опір негативним впливам.

Емоційна депривація раннього періоду розвитку суб'єкта визначає ригідність форм емоційного реагування людини. «Навіть дорослій людині, – стверджує К. Ізард, – іноді важко впоратися із життєвими труднощами, якщо їй бракує любові. Саме це стає причиною багатьох психологічних порушень, і особливо депресії» [3, с. 79]. З ранньою емоційною депривацією пов'язана відсутність стійкості в поведінковій сфері як певного «стрижня» особи, нездатність протистояти шкідливим впливам. Аутодеструктивність формується у зв'язку з ригідністю сприйняття дитини в очах дорослих: вона сприймається батьками як механізм, який потребує відповідного налагодження, або як тварина, яку потрібно дресировати. За такої позиції виховання втрачає невимушеність, поступальність соціалізації дитини. Натомість формуються жорсткі очікування та настанови не лише щодо інших, навколишнього світу, а й щодо себе самого.

Узагальнюючи зміст праць із проблеми деструктивного впливу неадекватного виховання на психіку дитини, назвемо «зони ризику» батьківського виховання для психологічного благополуччя дитини: придушення особистості дитини, її емоцій і темпераменту; культивування почуттів неповноцінності, провини, сорому; передчасні наполегливі примуси та психологічний тиск на дитину; підміна реалій життя щодо дитини вигадками і фантазіями; емоційна нестриманість, егоцентризм самих батьків; психологічна атмосфера емоційної депривації й поневірянь; непередбачувані різкі перепади в ставленні до дитини; фрустрованість, тривожність і низька самооцінка батьків; відкидання, приниження, зрада, несправедливість щодо дитини. Варто зазначити, що доля особистості, вільної від самодеструктивних тенденцій, залежить не стільки від об'єктивних труднощів, з якими зіткнулася дитина, скільки від її ставлення до них, а також від досвіду успіху в подоланні цих труднощів. Вагома роль у цьому процесі належить позитивному прикладу батьків і значущих дорослих, їхньої здатності надати адекватну допомогу дитині, закріпити в неї відчуття спроможності й успіху в подоланні труднощів.

Дослідники акцентують увагу на потенційній могутності руйнівних тенденцій, які деструктивно усталюють психіку. Водночас, за твердженням Е. Еріксона, «лише незначна частина внутрішніх ліній розвитку не може бути використана для конструк-

тивної й мирної ініціативи» [9, с. 117–118]. Деструктивність, як зазначає дослідник, пов'язана із психологічно навантажливою інфантильною емоцією – соромом. Присоромлення експлуатує почуття меншовартості, що зумовлює формування в дитини деструктивно-ритуального повторення власних дій. А. Маслоу зазначає значні складнощі в подоланні звичного способу життя: «Те, що спочатку наповнює радістю, потім може вже засмучувати; її імпульси, бажання і задоволення стають їй поганими порадами в житті. Отже, вона вимушена не довіряти імпульсам і задоволенням, боятися їх, тому що вони «збивають її зі шляху». У результаті, особа приречена стати жертвою конфлікту, розладу, нерішучості» [5, с. 198].

Окремі форми ситуативного психологічного захисту є чинником виникнення самодеструктивної поведінки особистості. До такого захисту М. Літвак відносить скам'янілість, коли почуття й емоції людини не мають зовнішнього вияву. Проте така «стриманість» виявляється в м'язових застисках і масках обличчя (наприклад, завжди невдоволеній або «порожній» вираз обличчя). Тривала закам'янілість призводить до ствердіння характеру, цілковитої втрати спонтанності, гнучкості й, врешті-решт, самототожності, коли будь-яка зміна ситуації спричиняє цілковиту дезадаптацію особи.

Аутодеструкція «живиться» соціально-перцептивними викривленнями, що працюють на збереження статичності психіки – її суб'єктивної інтегрованості. Якби всі людські бажання, зміст пам'яті та конфлікти були цілком доступні для свідомості, то люди надали б перевагу нормальному й реалістичному оволодінню дійсністю, а не застосовували б захисні психічні механізми, які часто вводять в оману (Г. Олпорт). Крім того, у людській природі закладена схильність приховувати своє внутрішнє життя від самих себе, вдаватися до самообману, що супроводжується неправильним судженням про зовнішній світ (Х. Хартман). Викривлення досвіду слугує збереженню Я-концепції суб'єкта, яка несумісна з об'єктивним її відображенням іншими людьми, що породжує аутодеструктивні тенденції (К. Роджерс).

Не менш вагома детермінанта самодеструктивної поведінки – психологічна травма, що супроводжується переживанням потрясіння та душевного болю. З огляду на силу травматичного впливу та суб'єктивну значущість для особистості травмуючих подій, відбувається міцна фіксація на травмі. Травмуюча подія немовби «перевертає» підґрунтя попереднього

життя особи, внаслідок чого вона втрачає інтерес до теперішнього і майбутнього, залишається фіксованою на травмуючому минулому. Фіксація на травмі свідчить про невдалу інтеграцію травматичного досвіду в життєвий досвід особистості. Виникає стереотипія – тенденція до сліпого повторення фіксованої поведінки (Ф. Василюк, Г. Селює, Н. Левітов). Оскільки психічні травми не існують у психіці ізольовано, а взаємодіють одна з одною, виникає сумація емоційних компонентів, що пов'язано зі зростанням психічної напруги, появою деструктивних настанов («злої долі», «нещадного життя», «чужого на святі життя» тощо). Травма призводить до розбалансування, дезінтеграції психіки, відбувається втрата необхідної для оптимальної життєдіяльності рівноваги. Виникає магістральна життєва орієнтація особистості, негативно фіксована минулим; професійні та сімейні стосунки втрачають ефективність, життєві інтереси і відносини стають мінливими, відбувається звуження життєвих перспектив.

Самодеструктивна поведінка дорослої людини пов'язана з недостатнім саморозумінням і порушеннями (недостатністю) когнітивного контролю. Наявна підпорядкованість емоцій когнітивним процесам і розуму, а з іншого боку – емоції характеризуються енергетичною наповненістю, саме вони запускають когнітивні процеси. Варто враховувати, що окремі форми емоційного реагування, що повторюються, можуть потрапляти в поле самостійного усвідомлення суб'єктом, проте «за кадром» залишаються неусвідомлені аспекти, пов'язані з емоційним фоном ранньої едіпальної ситуації. Саме едіпальна ситуація зумовлює складні емоційні «ходи», які жорстко визначають соціальну й особистісну реалізацію людини. Саме із цим пов'язана тенденція в дорослої людини до емоційної залежності від іншої людини, до формування співзалежних стосунків. На думку К. Хорні, лібідні об'єкти (батьки) спочатку «роблять наступ» на почуття, а потім ігнорують емоційні реакції дитини й змушують її почувати себе винною [8, с. 85]. Ситуація ускладнюється тим, що можливість протестувати й виражати агресивні почуття пригнічується спочатку рідними, а згодом, унаслідок витіснення й інтроєкції, й самою людиною, спричиняючи стабілізоване відчуття пригнобленості. Так зароджується невротична залежність від іншої людини, інтимного партнера. Водночас жінка несвідомо обирає емоційно нечутливого партнера, що ігнорує її почуття. Формуються фіксація на партнері, настнови отримувати захист, любов і

водночас неможливість розуміти іншу людину, її потреби. Закріплюється тенденція до страждань, до постійного перебування в стані відчаю, безпорадності.

Здатність до когнітивного контролю емоційної сфери суб'єкта значною мірою обумовлена особливостями його соціального досвіду, особливо досвіду, набутого в ранньому дитинстві, від якого залежить успішність взаємодії з оточуючими людьми, а значить, і успішність соціального розвитку, соціалізації. К. Ізард зазначав, що переживання сорому протилежне відчуттю особистої автономії. Емоція сорому породжує ворожість, спрямовану всередину, на самого себе. Водночас стабілізується страх або очікування ганьби, що стримує спонтанність поведінки суб'єкта та перешкоджає формуванню самоідентичності. Особливу роль у виникненні самодеструктивної поведінки відіграють невідреаговані напруги – комунікативні дії, що не відбулися з якихось причин, стали напругою: емоційні імпульси, що не вербалізувалися, не мають зовнішнього або аутокомунікативного вираження, спричиняють енергетичну заблокованість, а отже, енергія спрямовується на аутодеструкцію. Адже пролонгована негативна емоція, навіть за помірної інтенсивності, може бути вкрай небезпечною й, врешті-решт, загрожує фізичними або душевними розладами.

Отже, до причин самодеструктивної поведінки можемо віднести:

- 1) порушення в системі дитячо-батьківських стосунків, деструктивна спрямованість і зміст яких ведуть до соціальної дезадаптації та відтворюються в подальшій міжособовій комунікації й ставленні до себе;
- 2) глибинні передумови: суперечливість психіки, глибока особистісна проблема, неусвідомлюване прочуття провини, тенденція до самопокарання та психологічної смерті;
- 3) пережиті психологічні травми (у їхньому сумарному значенні), що формують страх перед життям, перед іншими людьми, перед активністю як такою, й тенденція до самоізоляції;
- 4) особистісні якості: негативна спрямованість особистості, нездатність брати відповідальність і визнавати власні недоліки, нездатність до раціональної і доцільної поведінки; агресивність як спрямованість на руйнування зовнішніх об'єктів або себе;
- 5) особистісний досвід: екзистенційний досвід, відсутність досвіду подолання труднощів, превалювання досвіду невдач над досвідом успіхів;
- 6) порушення саморегуляції: безконтрольність емоційної сфери, дерефлексивність як зниження критичності до своєї поведінки; несформована здатність до самопізнання й саморо-

зуміння, невміння отримувати задоволення від самопізнання.

Видатний педагог А. Макаренко стверджував, що стабілізовані деструктивні утворення в особистісній структурі не варто оберігати. Займаючись перевихованням асоціальних осіб, педагог зауважував, що «вибух», який «перевертає» внутрішній світ людини, задає прогресивну динаміку особистісного розвитку. Хоча є небезпека виникнення сильних емоційних навантажень, однак «вибух» ефективний у разі крайньої ригідності та деструктивної поведінки суб'єкта.

Теорія психосинтезу Р. Ассаджолі розкриває важливий шлях виходу з аутодеструктивної поведінки. Засвоєні в дитинстві мислеобрази (фантазми) імперативно керують поведінкою суб'єкта, виявляючися в динаміці енергетично спустошливих страхів, внутрішніх конфліктів. Водночас резерви та потенційні можливості психіки входять у суперечність із недиференційованою психічною енергією (пластичною частиною несвідомого). «Я» людини стає поневоленим унаслідок ототожнення зі слабкістю, провинною, страхом. Щоб набутти внутрішньої динамічності (здатності до творчої самореалізації), потрібно створити новий об'єднувальний центр «Я», тобто досягти інтеграції психіки на більш високому рівні. Треба синтезувати нову, прогресивнішу «внутрішню програму», яка ґрунтувалася б на глибокій саморефлексії та самоусвідомленні. Для цього на певний час зрудобиться «ідеальна модель», яка містить динамічну творчу силу. Тут необхідна динаміка, трансформація, здатність до внутрішнього перетворення. Це стає можливим завдяки властивій людям природній пластичності й мінливості, яка постійно притаманна психіці людини: «Подібно до того, як енергія тепла перетворюється на енергію руху або електроенергію і навпаки, наші емоції і потяги перетворюються на фізичні дії або діяльність розуму та уяви» [1, с. 211].

Відсутність розуміння особистістю сутності власної аутоагресивної поведінки та необхідності її зміни пов'язана з несформованістю особистісного ідеалу «Я» та відсутністю мотивації прагнення до нього. Людині необхідні узагальнені орієнтири особистісної зміни і зростання. Адже неможливо легко позбавитися від самодеструктивних тенденцій – необхідно замінити їх на прогресивні життєві настанови. А тому необхідні критерії ідеалу, психологічно благополучної особистості. З погляду глибинної психології, такими критеріями є: бажання пізнавати власну несвідому сферу, мотиви, особистісні характеристики;

прийняття істинних потреб і можливостей, розуміння природи «Я»; прийняття світу та інших людей такими, які вони є, здатність децентрувати увагу й враховувати інтереси інших; система гуманістичних цінностей, яка не суперечить індивідуальній неповторності власної психіки й сприяє творчій реалізації в соціумі; досягнення стану психологічної зрілості, що передбачає здатність брати на себе відповідальність; інтеграція та гармонізація раціонального й емоційного аспектів особистості, відкритість до набуття нового досвіду та пізнавального його опрацювання; уміння поєднувати психічну й об'єктивну реальність, мінімізація відступів від реальності та викривлень; уміння абстрагуватися від емоцій й почуття психологічної слабкості, перетворити себе на об'єкт самопізнання та самокорекції; здатність сублімувати психічну енергію в суспільно корисну працю та відчувати задоволення від процесу самореалізації; здатність до конструктивної співпраці та партнерських стосунків із людьми за збереження особистої незалежності та самоповаги; комфортне самовідчуття в ситуаціях спілкування й професійної взаємодії в межах психологічної захищеності; розуміння власного внеску в ситуацію спілкування; сформоване почуття вдячності [4].

У подоланні аутодеструктивних тенденцій перший крок – це усвідомлення наявності та змісту аутодеструкції як реальної проблеми. Пізнаючи власну несвідому сферу з її конфліктами, суперечностями, страхами, суб'єкт має змогу досліджувати себе, роз'єднатися зі страхами, слабкістю, провинною і мати контроль над собою. Шляхом пізнання несвідомої сфери відбувається самопізнання і, як наслідок, – вивільнення психічної енергії, яка може бути спрямована на перебудову, оновлення особистості. Цей шлях, на думку дослідника, передбачає формування уявлення про нову особистість, що співвідноситься з розвитком та життєвим шляхом кожного конкретного суб'єкта. Така трансформація потребує напруження душевних сил і проходить критичні стадії, пов'язані з регресом і навіть деструктивними поведінковими проявами, які характеризують процес об'єднання частин дезінтегрованої особистості. Високий ступінь самодосягнення, уявлення про справжню сутність, шлях до якої ще потрібно прокласти, долаючи труднощі самостановлення, сприяє оновленню особистості, перетворенню та сублімації енергії несвідомої сфери, розвитку почуття внутрішньої незалежності, стійкості, довіри до себе, самостійності. Другий крок – рішучість до самозміни. Формування здатності

до пошукової поведінки – здатності вирішувати складні життєві ситуації, мати активну позицію щодо змінних і складних життєвих ситуацій. Формування уміння заміни патогенного мислення на саногенне. Патогенне мислення характеризується безконтрольністю уяви, цілковитою відсутністю рефлексії, неможливістю поглянути на себе «стороннім поглядом», тенденцією плекати в собі, зберігати і примножувати негативні образи. Саногенне мислення характеризується відділенням «Я» від негативних образів, поглядом на власні почуття і поведінку ніби збоку, довільний контроль за внутрішніми образами і здатність до концентрації уваги. Третій крок – відмова від боротьби з деструктивними проявами і переорієнтація уваги на розвиток конструктивного потенціалу і позитивного самоствалення. Адже протилежною самодеструктивній поведінці є самоактуалізація як вияв найвищого особистісного розвитку.

Отже, сукупність чинників – деструктивне сімейне виховання і родинні взаємини, вроджений потяг до агресивності, суперечливість психіки, психічна травматизація, особистий досвід неуспіху – чинники виникнення самодеструктивної поведінки. У сукупності вони дають крайні вияви аутодеструктивності, її патологічні форми. Профілактика виникнення та шляхи подолання аутодеструктивної поведінки передбачає набуття варіативності й адаптивності в поведінці, щоб не спалювалася енергія через внутрішні суперечності й

супутні деструкції самовідчуття й поведінки суб'єкта. Прогресивна зміна внутрішнього змісту психіки передбачає постійне поповнення психологічних ресурсів, формування нових прогресивних настанов, які є динамічними в аспекті відкритості щодо нового досвіду, набуття соціально перцептивного позитивного досвіду, розвиток емоційного інтелекту й рефлексії як здатності до самопізнання, а також формування нових, прогресивних еталонів поведінки, ставлення до себе, до людей і світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ассаджоли Р. Психосинтез: теория и практика. М.: REFL-book, 1994. 314 с.
2. Большая психологическая энциклопедия / под ред. Н. Дубенюк. М.: Эксмо. 2007. 554 с.
3. Изард К. Психология эмоций; пер. с англ. К. Изард. СПб.: Питер, 1999. 460 с.
4. Іваненко Б., Яценко Т., Аврамченко С. та ін. Статичні й динамічні характеристики психіки. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: навч. посіб. / за ред. Т. Яценко. К.: Вища шк., 2008. С. 111–167.
5. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование; пер. с англ., предисл. Г. Балла. Киев; Донецк, 1994. 52 с.
6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Мн.: Попурри, 1999. 624 с.
7. Фурст Б. Невротик, его среда и внутренний мир. М.: Изд. иностр. лит., 1957. 375 с.
8. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. СПб.: Лань, 1997. 240 с.
9. Эриксон Э. Детство и общество; пер. с англ. СПб.: Ленато; АСТ, 1996. 592 с.